

## MEMÒRIA, LLINATGE I PODER: JAUME I I LA CONSCIÈNCIA HISTÒRICA

---

STEFANO MARIA CINGOLANI  
Societat Catalana d'Estudis Històrics

### RESUM

Aquest estudi se centra en el paper que la memòria i la consciència històrica van tenir en l'acció política i en l'escriptura historiogràfica del rei. La ideologia oficial de la seva família, la continuada reflexió en si mateix, el seu significat i el seu paper en la història dels seus regnes, la imatge inapropiada que la historiografia castellana donava del seu regnat, són motius per a les seves empreses militars i per a la composició del *Llibre dels fets*.

### PARAULES CLAU

Jaume I, Corona d'Aragó, *Llibre dels fets* (Crònica de Jaume I), memòria històrica.

### **Memory, lineage and power: James I and historical consciousness**

### ABSTRACT

This work focuses on the paper that plays memory and historical self-consciousness in the political action and historiographical writing of the king. The official ideology of his family, the continued reflection on itself, his meaning and his paper in the history of his realms, the inappropriate image that gave castilian historiography of his kingship, are motives to his military enterprises of the king and his composition of the *Book of deeds*.

### KEY WORDS

James I, Crown of Aragon, *Book of deeds* (Chronicle of James I of Aragon), historical memory.

Bernardino Gómez Miedes, el 1584, escrivia del rei Jaume I del *Llibre dels fets*: «[...] se entiende por relación de algunos de su tiempo que, muchas vezes, andando en las batallas, hechava la lança a la siniestra, y con la diestra tomava la pluma para apuntar lo que después en sus comentarios dilatava».<sup>1</sup> L'historiador que, en un afany de

classicisme, evidentment pensava en Juli Cèsar i els seus *Comentarii* de les guerres gal·lica i civil, ens presenta una situació d'allò més improbable. Tanmateix, el fet que em sembla que s'ha de destacar és que ell va ser el primer, i diria l'únic, que fins al moment ha plantejat la presència de la idea d'una consciència històrica en el rei Jaume I.

Normalment els historiadors han considerat el *Llibre dels fets* com una font, sense preocupar-se gaire de la seva construcció com a text,<sup>2</sup> mentre els filòlegs n'han considerat sobretot l'aspecte literari i de construcció del text sense prendre gaire en consideració el pensament historiogràfic subjacent, de vegades fins i tot negant que sigui una crònica.<sup>3</sup> S'ha destacat l'originalitat, o precocitat, d'un monarca que dicta el seu propi llibre, tot i recordar alguns casos semblants i fent referència a la difusió de l'alfabetització entre els laics, sense tanmateix intentar col·locar el fenomen bé en un context de producció historiogràfica local bé en els eventuais mecanismes de la reflexió mateixa del rei.<sup>4</sup> Darrerament m'he ocupat del tema en més d'una ocasió, he intentat respondre algunes d'aquestes preguntes, de vegades plantejant-les per primer cop, de manera que resumiré algunes de les meves conclusions, tot i proposar i enfocar alguns problemes de manera diferent i aportant nous elements a la reflexió.<sup>5</sup>

No podem negar que el *Llibre dels fets* sigui una obra tot plegat única en el panorama historiogràfic europeu de l'època i que ens proposa, també, un aspecte de la personalitat del rei Jaume I igualment excepcional; així mateix, l'obra i els estímuls que en van determinar la seva composició no són del tot una novetat ni un invent ab-

1. Bernardino GÓMEZ MIEDES (1998), *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragon*, facsímil de València, 1584, Casa de la Viuda de Pedro Huete.

2. Tot i que Ferran SOLDEVILA (ed.) (1971), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, p. 14, es preguntava a quan havia de remuntar la idea de deixar escrites les seves gestes, i és comunament acceptada la interpretació que el *Llibre dels fets* és una obra apologetica, normalment ha estat utilitzat com una font més, sense ser sotmesa a una crítica en profunditat.

3. Els millors estudis en aquest sentit són els de Josep M. Pujol Sanmartín; vegeu, entre d'altres, Josep M. PUJOL (1996), «The Llibre del rei En Jaume: A Matter of Style», a Alan DEYERMOND (ed.), *Historical literature in medieval Iberia*, Londres, Queen Mary and Westfield College, col·l. «Papers of the Medieval Hispanic Research seminar», 4; Josep M. PUJOL (2001), «¿Cultura eclesiàstica o competència retòrica? El llatí, la Bíblia i el rei En Jaume», *Estudis Romànics*, núm. 23, p. 147-171; Josep M. PUJOL (2008), «El programa narratiu del Llibre del rei En Jaume», a Germà COLÓN i Tomàs MARTÍNEZ ROMERO (ed.), *El rei Jaume I: Fets, actes i paraules*, Castelló, Barcelona, Fundació Germà Colón de la Universitat Jaume I, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 257-286.

4. Un primer estudi en què destaco alguns d'aquests aspectes és Stefano Maria CINGOLANI (2000), «Memòria i estratègies comunicatives al Llibre del rei Jaume I», *Revista de Catalunya*, núm. 154 (setembre), p. 111-141.

5. Stefano Maria CINGOLANI (2006a), *Historiografia, propaganda, comunicació: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva Crònica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, especialment p. 176-221; Stefano M. CINGOLANI (2007b), *La memòria dels reis: Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Base, p. 31-74; Stefano M. CINGOLANI (2007a), *Jaume I: Història i mite d'un rei*, Barcelona, Edicions 62; Stefano M. CINGOLANI (ed.) (2008a), *Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 1, p. 47-55.

solut del monarca. És a dir, que els hem de considerar com un moment de concreció especial d'un llarg procés d'elaboració i fixació de la memòria i de la seva importància, procés al qual el rei va aportar la seva contribució personal i innovadora, per les formes i maneres en què es determinà la seva consciència històrica. Quan parlo de consciència històrica no parlo només d'atenció i curiositat per la història o senzillament del seu reconeixement com a important element de propaganda o de cohesió política (tot i que són elements a tenir en compte i presents a la ment del rei), ni penso senzillament en la presència d'unes tradicions memorials familiars fixades al voltant d'un avantpassat considerat determinant per al destí de la família, del record d'algunes gestes o de costums i usos de la família (aspectes que també trobem al pensament de Jaume I). No penso només en aquests aspectes, que són, d'altra banda, determinants i fonamentals, sinó que em refereixo a la consciència personal de viure un moment d'una tradició, que aquesta tradició es conforma com a història en un sentit més ampli i complex, fins al punt de condicionar l'acció del monarca i estimular-ne la necessitat de transmetre-la amb l'escriptura. Així com havia clarament intuït, i havia expressat de forma clàssicament ingènua, Bernardino Gómez Miedes.

No es pot fer, evidentment, ni tan sols una panoràmica de les llargues i diferents relacions que les monarquies han tingut al llarg dels segles medievals amb la historiografia; seria massa ampli i ens portaria massa lluny. Però es pot fer referència al comportament d'un contemporani del mateix Jaume I per veure que les seves idees respecte a la història i a la historiografia són semblants i, alhora, radicalment diferents. Penso, evidentment, en el gendre del rei Jaume, en Alfons X el Savi rei de Castella. Si els dos monarques comparteixen la idea de la història, i que sigui escrita en vulgar, com un mitjà important d'al·liconament polític divulgant una idea precisa de la reialesa, força diferents són els recursos amb els quals aquests projectes van ser duts endavant i la vinculació personal del mateix rei, bé amb l'acció política bé amb la participació en l'obra literària, tant pel que fa a la directa responsabilitat en l'acte d'escriptura com per la seva presència a l'interior de la mateixa narració. Des d'aquests punts de vista les diferències no podrien ser més grans.<sup>6</sup>

A la historiografia catalana i, doncs, a la fixació d'uns models memorials que afecten els comtats catalans, hi ha dues dates, aproximatives però determinants: ca. 985, quan es comencen a redactar els perduts *Annals de Cuixà*, origen de la ramificada família Rivipollense, i ca. 1180-1184, quan es redacta la primera part de la versió primitiva de les *Gesta comitum Barchinonensium*.<sup>7</sup> Aquests textos representen la

6. Sobre l'obra historiogràfica d'Alfons X, vegeu, sobretot, Diego CATALÁN (1992), *La Estoria de España de Alfonso X, creación y evolución*, Madrid, Fundación Ramón Menéndez Pidal, Universitat Autònoma de Madrid; Diego CATALÁN (1997), *De la silva textual al taller historiográfico alfonsí: Códices, crónicas, versiones y cuadernos de trabajo*, Madrid, Fundación Ramón Menéndez Pidal, Universitat Autònoma de Madrid, i el volum miscel·lani a cura d'Inés FERNÁNDEZ-ORDÓÑEZ (ed.) (2001), *Alfonso X el Sabio y las crónicas de España*, Valladolid, Universidad de Valladolid, Centro para la Edición de los Clásicos Españoles.

primera fixació textual<sup>8</sup> d'unes coordenades històriques que havien de servir com a patró interpretatiu del passat; aquesta configuració historiogràfica, desenvolupada al llarg de dos segles, l'hem de veure en paral·lel amb un altre procés de fixació memorial que és el que afecta l'organització de la memòria familiar —element que parcialment coincideix amb les *Gesta*, en què des de l'exterior es fixa un model historicogenealògic familiar.

Aquest segon aspecte és més difícil de copsar bé per falta de documentació —que impedeix d'apreciar-ne exactament les formes, els continguts i l'extensió—, bé, molt possiblement, perquè només vivia en l'oralitat.<sup>9</sup> El poc que es percep a través de la documentació, en el cas de famílies aristocràtiques, no va molt més enllà de notícies que recorden actes i costums, però no una organitzada i significativa memòria familiar, com l'afirmació present a un document del comte Ermengol VII (12.1.1163) en què es diu:

ego Ermengaudus, Dei dispoſicione comes Urgelli, pro remedio anime mee omniumque parentum meorum dimitto atque evacuo et sine aliquo penitus retentu persolvo domino Deo et alme genitrici eius Marie Sedis Urgelli orribilem illam et male consuetam rapinam, quam post decessus episcoporum Sedis Urgelli iniuste exercere consueverint predecessores mei in omni honore epischopali.<sup>10</sup>

Desgraciadament és només a través de la documentació que, de vegades, podem percebre quelcom de l'estructuració d'aquesta memòria, sense tenir mai la certesa que

7. CINGOLANI (2007b), p. 11-30; Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Els annals de la família Rivipullense*, València, Universitat Politècnica de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 3 (en premsa), i Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

8. En aquest cas, ens trobem davant de textos en moviment, bé perquè tant els *Annals* com les *Gesta* van tenir un temps de redacció perllongat i que podia aportar diferències de plantejament a mesura que el text creixia, bé perquè, sobretot en el cas dels *Annals*, cada sèrie representa un cas particular amb el seu significat especial.

9. Sembla tan escassa que José E. RUIZ DOMÈNEC (1984), *La memoria de los feudales*, Barcelona, Argot, p. 87-112, només analitza unes cartes del vescomte Reverter; vegeu, també, José E. RUIZ DOMÈNEC (2006), *Quan els vescomtes de Barcelona eren: Història, crònica i documents d'una família catalana dels segles x, xi i xii*, Barcelona, Fundació Noguera, doc. núm. 168, 173, 174 i 176. Fins a tal punt que, fora de les genealogies dels comtes de Barcelona, totes redactades quan ja són també reis d'Aragó, i les dels comtes de Pallars-Ribagorça (vegeu Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Els annals de la família Rivipullense*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 3 (en premsa), no se'n coneixen de cap altra família, ni comtal ni senzillament noble, fins almenys al segle xv. Per a una presumpta genealogia dels comtes d'Urgell, vegeu la referència esmentada anteriorment de Stefano M. CINGOLANI, *Els annals de la família Rivipullense*. És un tema d'estudi que em proposo per al futur i sobre el qual estic recollint materials que, tanmateix, semblen molt escassos.

10. Cebrià BARAUT (1991), «Els documents dels anys 1151-1190, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 10 (1990-1991), p. 7-350, doc. 1566.

no es tracti només, o principalment, d'elaboracions eclesiàstiques i que aquestes no sempre tinguessin a veure o responguessin a això que pensaven els aristòcrates.

Algunes actes, ja del segle xi, permeten besllumar alguna concepció a través de la citació significativa d'una genealogia, com és el cas, per exemple, de l'acta de la quarta dedicació de Ripoll deguda a l'abat Oliba:

Actum est autem hoc instinctu et ordinatione domini Olibani, pontificis Ausonensis, ad cuius diocesim praedictus pertinet locus: qui progenitorum venerandis assensum praebere cupiens documentis, atavi scilicet sui beatae memoriae comitis et marchionis Wifredi, qui praedictum coenobium a fundamentis extruxit, exemplo quoque avi sui reverendae memoriae comitis Mironis, qui eandem ecclesiam admodum parvolam destruens, maiori sumptu et opera aedificavit, servans etiam institute patris sui domni Olibani comitis fratrumque illius, qui hanc secundo maioris operis culmine sustulerunt, ut omnes pietate, sic universos etiam aedificii transgressus est magnitudine.<sup>11</sup>

A la documentació trobem algunes cadenes genealògiques que serveixen sobretot per a fixar un moment significatiu en l'origen de la transmissió del poder, normalment identificat en Guifré I, però al llarg dels segles xi i xii són els monestirs, especialment Ripoll i per obra de l'abat Oliba, que amb necrologis i alguns poemes s'erigeixen com a llocs de conservació i, Ripoll, d'estructuració de la memòria, tot i que amb un fort caràcter de preservació de la memòria dels morts, de probable inspiració cluniacenca, i més amb una dimensió geogràfica que política, sense que això es pugui relacionar amb seguretat amb un procés paral·lel de conservació i estructuració aristocràtica, o, si hi ha relacions, sense que aquestes es puguin copsar amb claredat.<sup>12</sup>

11. Eduard JUNYENT I SUBIRÀ (1992), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, a cura d'Anscari M. Mundó, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 44, doc. 104, i Ramon ORDEIG I MATA (1993-2002), *Les dotalles de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic, Ramon Ordeig i Mata, doc. 151, 6 v.; parlo més extensament d'aquest i altres exemples a Stefano Maria CINGOLANI, «Estratègies de legitimació de poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les *Gesta comitum Barchinonensium*», *Acta Mediaevalia*, núm. 29 (2008), p. 135-175, i a Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

12. Vegeu Stefano Maria CINGOLANI (2009), «Del monasterio a la cancellería. Construcción y propaganda de la memoria dinástica a la Corona de Aragón», *Actas del Coloquio Construcción y Conservación de la Memoria Regia en Occidente (siglos X-XIV) (Barcelona, 25-27 de juliol de 2007)*, Saragossa, Arxiu de la Corona d'Aragó, p. 219-252; Stefano Maria CINGOLANI (2008), «Estratègies de legitimació de poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les *Gesta comitum Barchinonensium*», *Acta Mediaevalia*, núm. 29, p. 135-175, i Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

Un moment determinant en la formació d'una ideologia fundada en la memòria, sobretot per les seves directes conseqüències en el pensament i l'obra de Jaume I, és aquell que veié la definició de la ideologia del Casal de Barcelona —no debades començada a elaborar pocs anys abans de la redacció de les *Gesta comitum*: la de la imitació de l'exemple dels avantpassats. Com ja he pogut mostrar, aquesta comença a definir-se al llarg del regnat d'Alfons I i, amb el pas del temps, va adquirint nova i més àmplia significació.<sup>13</sup> Fins al punt, per exemple, que la coronació del rei Pere I a Roma (11.xi.1204), segons les *Gesta comitum*, és vista en aquesta perspectiva:

Et cum virtus nobilitatis ipsius numquam esset contenta, antecessores suos largitate, fama, dignitate cupiens superare, cum magno apparatu apud Romam ad dominum papam Innocencium accessit. Qui dicti regis nobilitatem commendans et formam pulcritudinis circumspectans, in regem unguendo regium diadema ei imposuit. Et sic cum magno honore ad propria remisit. [XIV, 4]

En un primer moment, la reflexió genealògica que expressen els notaris extensors dels documents és analítica, es percep una continuïtat en l'exercici del poder; tanmateix, se n'ha de recordar cada passatge com per confirmar-ne la legitimitat, ja que aquestes cadenes genealògiques encara no configuren un bloc únic clarament definit.<sup>14</sup> Però, ja el febrer de 1170, confirmant al bisbe i als canonges de Saragossa llibertat i privilegis, el rei declara que ho fa «vestigie predecessorum meorum sequens eorumque bonos et pios mores inmittari cupiens».<sup>15</sup> El canvi en la fórmula, que l'apropa a la de les constitucions de Fonderella de tres anys més tard, no és pas sense significat.<sup>16</sup> La reflexió genealògica ara ha passat a ser sintètica, ja que no fa falta anomenar detalladament els avantpassats del rei que havien concedit les llibertats. Ara, per un costat, destaca més la personalitat individual del monarca, mentre, per l'altre, els avantpassats (és a dir, les dues famílies de les quals Alfons I és l'hereu, la reial aragonesa i la comtal barcelonina) s'han constituït en un únic bloc significa-

13. Vegeu Stefano Maria CINGOLANI (2006b), «Seguir les *vestigies* dels antecessors». Llinatge, reialesa i historiografia a Catalunya, des de Ramon Berenguer IV a Pere II (1131-1285)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 36 (1), p. 201-240, i la introducció a Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Gesta comitum Barcinonensium (versió primitiva)*, la *Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

14. Per exemple, l'agost de 1164, tot confirmant els privilegis d'Osca, són recordats, un per un, els precedents monarques que els havien concedits: «rex Petrus, et rex Adefonsus, et rex Ranimirus, et Raimundus comes pater meus». Vegeu Ana Isabel SÁNCHEZ CASABÓN (1995), *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza: documentos (1162-1196)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, col·l. «Fuentes Históricas Aragonesas», 22, doc. 21.

15. Ana Isabel SÁNCHEZ CASABÓN (1995), doc. 79.

16. «In primis igitur, parentum meorum sequens exempla.» Vegeu Gener GONZÁLVO I BOU (cur.) (1994), *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, col·l. «Textos Jurídics Catalans. Lleis i Costums», II/3, doc. 15.

tiu, doncs, en un conjunt de memòria genealògica que no fa falta individualitzar. A més, el rei expressa el desig de continuar l'acció d'aquests avantpassats, caracteritzats pels *bonos et pios mores*. La doble genealogia del rei s'ha transformat en una història amb un significat que planteja unes responsabilitats. Rere una fórmula aparentment senzilla s'amaga el germen d'una reflexió historiogràfica que defineix les característiques del poder monàrquic.

Aquella que, al començament, era la inevitable prossecució d'una acció política pretèrita, sobretot en la concessió de béns, llibertats i privilegis, s'ha transformat en una ideologia de la *imitatio morum parentum*, de regust clàssic, sobretot centrada en l'aspecte de recte i piadós governant. Amb el temps anirà adquirint matisos més decididament polítics i, sobretot, militars. Tal ideologia, que donava un caràcter de legitimitat pràctica i de continuïtat entre passat i present, intensos com a consecució genealògica, a l'acció política del rei, a més de fixar els deures i les característiques del monarca, no pot ser vista com a aliena a una profunda meditació historiogràfica dirigida a la reorganització del significat del passat.

Aquesta fórmula no sols la seguim trobant en la documentació al llarg dels regnats de Pere I, Jaume I i Pere II —ara gairebé exclusivament en actes solemnes com són la promulgació de constitucions o la concessió d'importants privilegis—, sinó que, com he mostrat, apareix reflectida també en la comunicació oficial, almenys aquella amb la cort papal, senyal eloqüent que no es tractava senzillament de la repetició d'una fórmula notarial significativa només a l'interior de les fronteres de la Corona d'Aragó.<sup>17</sup> D'altra banda, a les *Gesta comitum* trobem expressat que la ideologia era també, de vegades, estímul de l'acció reial. Ja he portat un exemple relatiu a Pere I, mentre molt més explícit i determinant n'és un altre, referit a Jaume I:

Domnus itaque Iacobus rex predictus, habens cor nobile et voluntatem imitandi suos predecesores et non minuendi regna sua, set potius tocis viribus ampliandi, movit guerram contra omnes vicinos suos sarracenos, et intravit terram eorum, et cepit Burianam et multa alia castra et vilas. [XV, 5]

La historiografia, aquí i en altres llocs, veu clarament la ideologia del Casal com a propulsora de la política reial. Es pot creure, evidentment, que es tracta d'una interpretació *a posteriori*, una idealització del comportament dels monarques al moment de donar-li una interpretació. La historiografia medieval, com és força conegut, no recerca, de norma, les causes dels esdeveniments, almenys no segons la concepció que els contemporanis tenim de les causes; així mateix, tot sovint intenta proporcionar una motivació global als esdeveniments narrats (que siguin de llarg o de curt abast cronològic), i en aquests casos les raons que més sovint s'esgrimeixen són bé la providència (com és el cas, a les cròniques catalanes, del *Llibre dels fets* o

17. Vegeu CINGOLANI (2006b), p. 218-224.

del *Llibre de Ramon Muntaner*),<sup>18</sup> bé el noble comportament, és a dir, una visió aristocràtica i laica dels processos històrics (com és el cas de Bernat Desclot).<sup>19</sup>

La historiografia contemporània —un cop abandonat l'idealisme d'arrels romàntiques— ens ha acostumat a presentar altres causes i altres motivacions com a determinants dels processos històrics i també per a l'acció dels monarques, a la qual s'acostuma a treure sempre més importància davant de tendències generals i macroestructurals, en una visió de la història que ja no està feta de reis i batalles. Tot i acceptar, és clar, aquest tipus d'interpretacions, em pregunto: no ens trobem davant d'un anacronisme, almenys parcial? Si els homes de l'edat mitjana no sabien expressar aquest tipus de conceptes causals utilitzats pels historiadors contemporanis, hem de creure, tanmateix, que els sabien formular? No haurem de pensar, al contrari, que llur manera d'interpretar les seves accions fos més propera a llur forma d'expressar-les, tal com emergeix bé de la documentació bé de les cròniques?<sup>20</sup>

D'altra banda, també els historiadors contemporanis fan servir alguns cops raons ideals (o les podríem definir psicològiques?) per tal d'explicar comportaments de l'home medieval, tant si es tracta de fenòmens de massa, com ara, per exemple, la Primera Croada, com d'accions individuals. I la religió, la fe i el sentit de la Providència han estat sovint adduïts com a elements importants en la mentalitat i, de retruc, en l'obra del rei Jaume I. Al meu entendre, no hi ha dubte que aquesta concessió a la religió com a únic element ideal d'explicació de fenòmens històrics es deu a les profundes arrels cristianes del món occidental i, més, a les personals creences religioses de molts historiadors, sense que això tingui necessàriament a veure i es correspongui a com pensaven els medievals, almenys els homes dels segles XII i XIII, o sense que la relació que aquests establien amb la religió sigui comparable a la nostra, posttridentina i burgesa.

Però, si es pot i és correcte admetre la presència de l'element religiós (i, doncs, psicològic i ideal) entre els determinants del comportament tant de grups socials com dels individus, per què no hem d'admetre la importància d'altres sistemes de valors, íntegrament laics ara, com igualment, o a vegades més, importants a l'hora de condicionar comportaments medievals? No hem de pensar que les interpretacions poden tenir quelcom a veure amb les motivacions? No crec que expressions com la referida al comportament del rei Pere I al camp de batalla de Muret quan «maluit mori in bello quam si vivus victus exiret de campo» [XIV, 14], tot i ser un *topos*, sigui només una idealització i una justificació *a posteriori*.<sup>21</sup>

18. Vegeu CINGOLANI (2007b), p. 159-193.

19. Vegeu CINGOLANI (2006a), p. 176-221, i CINGOLANI (2007b), p. 97-135.

20. Sobre aquest aspecte, he insistit molt a CINGOLANI (2007a).

21. Sobre la utilització d'aquest *topos*, vegeu CINGOLANI (2006a), p. 83; mentre extremament eloqüent de la mixtió de raons polítiques i ideals és l'anàlisi del significat de la mateixa batalla a Martín ALVIRA CABRER (2002), *12 de septiembre de 1213: El jueves de Muret*, Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 229-282.



D'altra banda, no solament a la documentació, sinó també al *Llibre dels fets*, trobem freqüents al·lusions a la ideologia del Casal, bé com a referència bé com a estímul per al rei, que se'ns presenta en continuada confrontació amb els seus avantpassats, sobretot amb el seu pare.<sup>22</sup> Aquests esments no poden ser tots reconduïts sota la categoria d'explicacions i racionalitzacions *a posteriori*, sinó que en molts casos representen algunes de les motivacions a l'acció en el moment mateix que aquesta s'estava decidint. És a dir, que se situen en l'àmbit de les causes tal com els actors dels esdeveniments les veien i les interpretaven en el moment mateix de complir-les. En donem uns exemples.

Un primer cas es produeix a la reunió d'Alcanyís, a la qual, segons el relat del rei, es va decidir la conquesta del Regne de València.<sup>23</sup> El rei explica que el mestre de l'Hospital li pregunta, ara que ha feliçment conquerit Mallorca, «no començarets vós ni nós deçà, en aquel regne de València [...]?» (cap. 127). Blasco d'Alagó en sap molt i pot suggerir «en què vós posquéssets entrar e pendre». Hug de Forcalquer, per motivar encara més el rei, insisteix dient que aquella terra «ha estat de cara tots temps e de frontera a vostre llinatge, e tots temps han punyat d'haver aquell e no l'han pogut haver».<sup>24</sup> És difícil de dir si el rei recorda les paraules del mestre de l'Hospital —hàbil a l'hora de tocar la fibra competitiva del monarca— o és ell mateix que les inventa, perquè és un bon moment per a activar la ideologia del Casal i insistir que ell, Jaume, ha complert amb l'obra dels avantpassats i els ha superat. El seu llinatge en aquest cas ha de comprendre el seu pare, Pere I, l'avi, Alfons I, i l'oncle rebesavi, Alfons I el Bataller, tots reis que van projectar o intentar conquerir el Regne de València.

Més endavant, un cop mort Bernat Guillem d'Entença, els barons del consell reial l'aconsellen que abandoni el Puig de Santa Maria i li proposen de retirar-se i tornar a intentar la conquesta de València en un altre moment. El rei respon, enfadat, que no s'ho esperava. Les raons que els dóna, tot i la formulació deguda a la rememoració posterior, han de correspondre prou bé a la barreja d'idees i sentiments —entre religiosos, dinàstics i personals— que el rei vivia en aquells moments i que el duïen a l'acció. Així, diu que «per servici de Déu ho faïem, e cosa que hom del nostre llinatge no havia feita» (cap. 234); ara que hem acomplert la part més complicada i estem a punt de prendre la ciutat de València, no ho deixaré. A més, afegeix, semblaria que tot el mèrit de mantenir el Puig fos de Bernat Guillem. El rei se sent picat en l'honor, i declara que demostrarà quin és el seu valor. Així que reafirma la

22. També sobre aquest aspecte he insistit molt a CINGOLANI (2007a).

23. Sobre aquesta reunió, els problemes que planteja i una diversa interpretació dels esdeveniments, vegeu CINGOLANI (2007a), p. 209-216.

24. Les citacions són de Ferran SOLDEVILA (2007), *Les quatre grans Cròniques, I: Llibre dels fets del rei En Jaume*, revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer Mallol, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

decisió d'anar a assetjar València a la primavera i es dirigeix ràpidament al Puig, on el trobem a partir del 24 de gener de 1238.

Quan Zayyan proposa al rei Jaume de pagar-li una important suma de diners perquè abandoni el setge de la ciutat, i aquest rebutja la proposició, Ferrando Díez, que es trobava al costat del rei, es queda meravellat. Jaume I li fa dir que «si aquesta cosa e aquest pleit fos vengut en temps de nostre pare ni de nostre avi, ells saltaren e ballaren de tan gran bona ventura con los seria esdevinguda» (cap. 242). Com sempre, no sabem si aquest comentari —i les idees que expressa— es remunta al teòric moment de ser pronunciat, o a quan el rei dictava la crònica. Tanmateix, podem creure que aquest ja fos el seu estat d'ànim en els dies previs a l'establiment del setge de la ciutat de València. Tant si es tracta d'un reconeixement de diferència, entre Jaume i els seus predecessors, per part de Ferrando Díez, com si és el rei que li presta tals mots, és evident que expressen l'íntima satisfacció personal del rei per haver complert amb la ideologia del Casal, en la seva pròpia visió: seguir l'exemple dels avantpassats i, sobretot, superar-los.

Finalment, el rei, en aquells que havia de sentir com els últims dies de la seva vida, no deixa de pensar febrilment en el present, i, alhora, no pot deixar de reflexionar sobre el seu passat, qui és, què ha fet i per què, i sobre els deures dels monarques i les tradicions. Ho mostra un document summament interessant, una donació al monestir i hospital de Sant Vicent (Xàtiva, 14.vi.1276), on reprèn alguns conceptes de l'últim testament, i on el seu pensament corre per la història dels seus avantpassats, preocupat del seu destí ultramundà, i examina els mèrits que ha fet per a guanyar-se el paradís:

Quoniam omnia preterunt preter amare Deum, et sic universa bona mundana si bene cogitentur et prospiciunt sunt nichilum nisi habeat homo ac retinere sciat amorem nostri domini Ihesu Christi, propterea omnes et singuli in hoc mundo viventes debemus conari et intendere ad habendam gloria paradisi, et tanto magis reges et principes orbis istius quibus maiorem potentiam et ampliores divitias quam ceteris hominibus dedit Deus, utpote, quare sumus electi super alios et statuti et cepimus eos in nostra subiectione eisque mandare possumus in omnibus et per omnia, cum Deus preceperit ut nobis subditi nostri obedienciam faciant et reverenciam ac honorem, maiorem debemus voluntatem habere quam ceteri serviendi Deo taliter in hoc mundo quod possumus ad paradisi perobtatam gloriam pervenire. Unde cum nos Iacobus Dei gratia rex Aragonum, Maioricarum et Valentie, comes Barchinone et Urgelli et dominus Montispesulani ad hec super ceteros reges et principes qui per ducentos annos antequam nos extiterint specialius et astriccius teneamur, ex eo scilicet quare contribuit nobis super hostes nostros maiores victorias et in personam nostram aliisque etiam gracias nobis tribuit potiores quam tribuerit regibus aliis qui fuerint prius nobis.<sup>25</sup>

25. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, reg. 22, f. 42r. El document és publicat parcialment a Fernando FONDEVILLA (1912), «La nobleza catalano-aragonesa capitaneada por Ferran Sánchez de Castro en 1274», *Primer Congreso d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, p. 1061-1169; he revisat la transcripció damunt l'original de la pàgina 1163.

Malgrat el moment difícil, el rei se sent prou tranquil de si mateix i d'això que ha fet. És conscient del gran privilegi de ser rei i dels deures que aquesta condició comporta. Ell és un privilegiat i la seva condició de messies és confirmada, encara, ara, als seus últims dies, amb una reflexió sobre el passat —navarroaragonès?, cata-là?, en general el de la Corona d'Aragó?: cap dels seus avantpassats, els darrers dos segles —des del temps de Sanç III el Gran de Navarra i Ramon Berenguer I comte de Barcelona— ha gaudit de més protecció de Déu, que haurem d'entendre com victòries sobre els enemics, poder, prestigi i salut personal. Són aquests mèrits —les obres de què parlava al pròleg en el *Llibre*— com a rei guerrier, escollit per Déu, que li mereixen el paradís.

Almenys dos fets em semblen resultar clars i necessàriament conseqüents. En primer lloc, que la ideologia del Casal, que tan important sembla per al rei Jaume I, havia de comportar, evidentment, uns continguts, és a dir, saber ni que sigui mínimament quelcom d'aquests avantpassats. Així que la ideologia ha de ser acompanyada per un cert saber genealògic, saber del qual el rei dóna algunes altres mostres, a més del document acabat de citar. En segon lloc, ens permet veure com Jaume I, en un moment de la seva difícil de determinar, però, possiblement, de poc posterior a la conquesta de Mallorca, és capaç de raonar simbòlicament; això és, que al moment de projectar o complir un gest o un acte polític, aquest se li situa immediatament en una cadena de precedents i implicacions històriques, i és a l'interior d'aquesta cadena tradicional que adquireix el seu ple significat, tal com ho percebia el mateix Jaume i volia que percebessin els seus contemporanis.

Comencem amb aquest segon aspecte. Es poden donar almenys tres exemples, un dels quals remunta segurament al moment dels fets, i dos que pertanyen al procés d'interpretació que el rei va fer de la seva vida; aquests, impossibles de datar amb precisió. Ens trobem a començament de l'estiu de 1233, en les operacions de setge a la ciutat de Borriana. Per a rebatre una sortida dels assetjats, conta el rei que li van dur la seva espasa «que havia nom Tisó, que era molt bona e aventurosa a aquells qui la portaven» (cap. 174). Darrere aquest simple gest hem de veure, molt possiblement, un acte profundament meditat i simbòlic: *Tisó* era l'espasa del Cid. És molt probable que sigui la mateixa espasa (o almenys això creia el rei) i que, de les mans del cabdill castellà, hagués passat a les dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó. S'ha de notar, doncs, com la reflexió de Jaume I sobre el passat té una dimensió no sols dinàstica, sinó, també, peninsular. Jaume segueix el mateix camí de Ruy Díaz a la conquesta de València, l'espasa que duu n'és com una garantia i una investidura, la representació d'un dret transmès amb la fulla esmolada de l'arma, símbol de totes les virtuts cavalleresques, i un talismà (com assenyala clarament l'adjectiu *aventurosa*) que l'havia d'acompanyar en el moment en què es disposava a replicar la gesta acomplerta gairebé un segle i mig abans.

El segon episodi és el molt famós de l'oreneta, que se situa al començament de l'ocupació del Puig de Santa Maria. La situació és complicada, causa el comporta-

ment no del tot assenyat de Bernat Guillem d'Entença, i el rei ha d'anar a Borriana i d'allí a Lleida i a Tortosa per a procurar provisions per als soldats que havien de fortificar el Puig. Un cop a Borriana (segons Soldevila encara al Puig; vegeu la nota 1326 de l'edició citada), i a punt de posar-se en marxa amb la seva host, s'adona que «una oreneta havia fet niu prop de l'escudella en lo tendal; e manam que no en llevassen la tenda tro que ella se'n fos anada ab sos fills, pus en nostra fe era venguda» (cap. 215). Molt s'ha parlat, encara recentment, de la delicadesa dels sentiments del rei i de la seva sensibilitat poètica. De fet, és un episodi de simbolisme messiànic, en què està citant la Bíblia, salm 83, 2-4:

Quam dilecta tabernacula tua, Domine virtutum! Concupiscit et deficit anima mea in atria Domini; cor meum et caro mea exultaverunt in Deum vivum. Etenim passer invenit sibi domum, et turtur nidum sibi, ubi ponat pullos suos: altaria tua, Domine virtutum, rex meus et Deus meus. Beati qui habitant in domo tua, Domine.

El rei, per protegir la seva conquesta i els seus súbdits, no abandona els que defensen el Puig, no els allunya de si mateix, així com no allunya l'oreneta que ha fet el niu a la seva tenda, símbol de la casa de Déu.<sup>26</sup>

Finalment, el tercer àmbit de pensament simbòlic del rei és aquell pel qual es veu com un messies, amb el freqüent recurs de comparacions amb Jesús, aspecte ja analitzat àmpliament i que ara no repetiré.<sup>27</sup>

Examinem, ara, el primer punt que he proposat, el dels continguts de la memòria genealògica. Per exemple, a més del document suara esmentat, en comentar la mort del pare a Muret, el rei escriu: «E aquí morí nostre pare. Car així ho ha usat nostre llinatge tots temps, que en les batalles que ells an feites ne nós farem, de vençre o morir» (cap. 9). A qui es refereix, amb *morir en batalla*? A Guifré I el Pilós? Ho dubto, ja que, de la seva mort el 897 contra els sarraïns lleidatans, se n'havia perdut memòria. A Borrell II, presumptivament mort a la batalla de Rovirans contra les tropes d'Al-Mansur el 985? Podria ser, i seria un interessant acte d'actualització de la memòria, ja que aquesta llegenda, amb el llançament amb catapultes a la plaça de Sant Just i Pastor dels caps dels cinc-cents cavallers morts, remunta tot just

26. Samuel G. ARMISTEAD (1992), «Una anècdota del rei Jaume I i el seu paral·lelisme amb un episodi narrat pel geògraf àrab Yaqt ibn 'Abdallah al-Rumi (mort el 1229) i sospitava alguna mena de relació. Al mateix temps notava el significat simbòlic i polític de l'exemple àrab i, tanmateix, seguia parlant de delicadesa per Jaume; no s'havia adonat, però, que la font comuna dels dos casos és la Bíblia, com mostro a Stefano M. CINGOLANI (2000).

27. Vegeu CINGOLANI (2007a), p. 74-75 i 169-170; també, Xavier RENEDO, «Elements messiànics en el Llibre dels feits del rei Jaume I», *Literatura profètica a la Corona d'Aragó i a la Mediterrània occidental (segles XIII-XVIII)*, V Col·loqui Internacional Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga (Girona, 18-20 d'octubre de 2004) (en preparació). Es pot citar, també, el muntatge de l'episodi de l'enfrontament amb Pedro Ahonés fet a la llum dels *Usatici Barchinonae* (CINGOLANI (2007a), p. 133-138).

a aquests anys, els de la redacció del *Llibre*, no els del pressuposat record.<sup>28</sup> És senzillament la narrativització del concepte, tan difós i ja vist, de preferir morir en batalla que sortir-ne viu i derrotat, concepte que havia trobat, també, a les *Gesta comitum*, justament referit a aquest episodi? No ho sabem, però, darrere aquesta frase, que justifica la mort —millor que la fuga— del seu pare, hi ha d'haver memòries, i invencions, de les gestes dels *Ramons Berenguers*, subjugadors i triomfadors sobre els sarraïns, i d'Alfons I, gestes de les quals ens ha arribat un pàl·lid record. O, més aviat, es refereix als reis de Navarra i d'Aragó, sobretot a Alfons I, greument ferit el 1134 al camp de batalla davant Fraga, i que les llegendes volien bé mort allí al camp, o bé que hagués anat a Ultramar per purgar el deshonor de la seva única derrota?<sup>29</sup>

Durant la primavera de 1227, als moments finals de la gran revolta successiva a la mort de Pedro Ahonés, dirigint-se als ciutadans d'Oscà, els diu: «Barons, bé creem que sabets e devets saber que nós som vostre senyor natural, e de llonc temps; que catorze reys ab nós ha haüts en Aragó» (cap. 31). És difícil entendre exactament qui són aquests catorze reis. Remuntant enrere ens hauríem d'aturar al rei de Navarra, Sanç Garcés II Avarca, de finals del segle x. Per què aquest rei? Una crònica posterior, de 1277-1282, el *Libre dels reis*, farà començar els reis d'Aragó amb un Alfons Avarca (cap. 145). No està clar per què un rei amb el sobrenom d'*Avarca* ha quedat en la memòria a la Corona d'Aragó, o, millor, a Catalunya, com a origen de la monarquia navarresa, o aragonesa. A part, però, de qüestions historiogràfiques de difícil solució, és important veure com la instrucció de Jaume I era prou sòlida en matèria d'història familiar, es remuntava prou enrere, tot i que no podem saber de què estava feta, de quines històries, gestes o anècdotes. També mostra que si bé mai no s'ha gloriejat de l'antiguitat de la seva sang comtal, sí que ho va fer de la reial. Per què, segons el que hem vist, la considerava més important? O per què no es trobava escrita, al contrari del que passava amb els comtes de Barcelona?

L'afirmació orgullosa del rei mostra també el caràcter de la seva reflexió genealògica, tot i limitada pel fet que està parlant a súbdits aragonesos. No podem saber què pensava el 1227, però cap al 1270, quan dicta aquesta frase és clar el seu sentiment de formar part d'una llarga nissaga reial, que ha fet seva també la història navarresa. I, també, que les aproximacions, i heretaments respectius, que, tant ell com el seu pare, havien establert amb Sanç el Fort, últim rei de la dinastia, no germinaven només de directrius polítiques per fer front a Castella. Hi havia una meditació,

28. Per a aquesta llegenda, vegeu Stefano M. CINGOLANI (2005-2006), «Historiografia catalana al temps de Pere II i Alfons II (1276-1291). Edició i estudi de textos inèdits: 5. La Crònica de sant Pere de les Puels i les *Gesta comitum Barchinonensium IV*», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 50, p. 143-195, i Stefano M. CINGOLANI (ed.) (2008b), *Libre dels reis*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 2, p. 158-159.

29. Sobre Alfons I i les interpretacions de la seva mort, vegeu CINGOLANI (2006a), p. 61-64.

una rememoració, dinàstica profunda. Un repensar els orígens del llinatge (de Catalunya i d'Aragó) decididament orientat pel costat reial navarroaragonès, més que pel costat dels comtes de Barcelona. Altres historiadors —els anònims autors de les *Gesta comitum* i del *Libre dels reis*, o Bernat Desclot— s'encarregaran de redirigir l'equilibri tot en favor del comtat de Barcelona i de Catalunya.

En unes converses amb el valí de Mallorca, que demanava qui era el rei que l'atacava, Jaume I fa dir al comte Nuno Sanç: «aquest era el fill d'aquell qui vençé la batalla a la host d'Úbeda» (cap. 77); batalla que el rei torna a recordar al capítol 369, però que, simptomàticament, oblida al moment de parlar del seu pare. Era l'empresa per la qual més famós s'havia fet el rei Pere, també arreu d'Europa.<sup>30</sup> I el rei, en paraules de Nuno, fa mostra que li havia estat explicada —amb quina riquesa de detalls? o l'havia llegida a les *Gesta comitum*?— justament la versió oficial catalanoaragonesa, que atorgava al rei el mèrit principal de la victòria. Està bé citar l'episodi, ni que sigui de forma indirecta, davant d'un valí que qüestiona el valor i la fama del rei Jaume. Recordant aquests fets, a molts anys de distància, i revivint-los, havia d'omplir de continguts els diàlegs, animar-los, i reinventar, en bona mesura, els estats d'ànim. A partir d'aquell moment, el de la conquesta d'un regne en mig de la mar, ja seria un rei de renom, abans encara no era ningú, i aquesta sensació es materialitza amb l'esclat d'orgull per les gestes de la seva família, del seu pare, en especial; els seus enemics encara en podien recordar les empreses, i ell es beneficiaria de la por que havien de prendre en saber que s'enfrontaven al fill del guanyador de Las Navas de Tolosa.

Finalment, un darrer cas. L'estiu de 1274 esclata novament la crisi successòria al Regne de Navarra a causa de la mort sense hereus del rei Enric I. Jaume I, que aquest cop no vol deixar-se escapar el regne pirenaic, decideix seguir els camins de la legalitat, i no pas els de la violència, i escriu als rics homes, cavallers i ciutats del regne (29.vii.1274) per demostrar-los els seus drets a la successió:

Prudenciam vestram non credimus ignorare quod regnum Navarre ab antiquis temporibus ad predecessores nostros reges Aragonum pertinuit pleno iure et ipsius regni continuata possessio usque ad tempus regis Alfonsi bone memorie sub ipis regibus Aragonum pacifice perduravit. Quod non solum vulgata successive memoria tenet, verum etiam privilegia et alia instrumenta regalia tam in terra Navare quam in istis partibus indicant manifeste. Post tempus eidem regis Alfonsi, violenter et contra iusticiam fuerunt aliqui in Reges vestros intrusi, qui usque ad presentes tempus et successiones varias regnum Navarre predictum indebite possederunt. Nobis quoque non solum ex antiqua successione regnum Navarre iuste debetur verum

30. Pel que fa a la batalla de Las Navas, vegeu FRANCISCO GARCÍA FITZ (2005), *Las Navas de Tolosa*, Barcelona, Ariel. Respecte a la difusió del relat oficial aragonès, vegeu MARTÍN ALVIRA CABRER (2000), *Guerra e ideología en la España medieval: Cultura y actitudes históricas ante el giro de principios del siglo XIII: Batallas de Las Navas de Tolosa (1212) y Muret (1213)*, tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, p. 359-363, i CINGOLANI (2006a), p. 107-113.

ex pacto in conveniencia dilecti avunculi nostri dompni Sancii, regis Navarre, quondam, consensu vestro ac fide et iuramenta firmata. Noscitis enim quod predictus rex Sancius nos in suum filium adoptavit eo pacto in conveniencia adhibito ut si prior nobis ipso Rex decesseret, ad nos et ad nostros ipsum regnum Navarre pleno iure devolueretur. Quod non solum pacto et fide ipsius Regis, verum etiam, sicut dictum est, fide vestra et homagiis firmatum extitit, sicut instrumenta inde confecta, que apud nos retinuimus et habemus, evidenter elucidant et eorum teni adhuc memoria qui presentes dictis convenienciis et homagis affuerunt. Post ipsius vero regis Sancii obitum, qui sine liberis et absque fratribus decessit, Thibellus filius sororis predicti regis Sancii, regnum Navarre quod apud nos tam manifeste pertinebat, violenter et indebite occupavit et ipsum regnum tam ipse quam duo filii sui successive usque ad tempora presentia tenuerunt.<sup>31</sup>

És un petit tractat d'història dirigit als nobles, als *ricshomes* i cavallers del Regne de Navarra. L'acte de memòria del rei Jaume es remunta fins al temps de Sanç III el Gran, a primers del segle XI i, amb algunes manipulacions adients a la situació, arriba fins als seus dies, recordant l'acte fonamental de la nova —i única esmentada— separació del Regne de Navarra del d'Aragó com a conseqüència de la mort d'Alfons I el Bataller a la batalla de Fraga, el 1134. Potser mai, a Catalunya, havia necessitat remuntar en el passat comtal, tanmateix, aquesta és una altra demostració de la profunda memòria dinàstica de Jaume I, aparentment més lligada al passat reial que al comtal.

Una pregunta es fa evident: d'on li ve al rei aquest saber? En altres paraules: quina és la formació cultural del rei? No parlo, evidentment, de la formació militar, la religiosa o la gràfica —aquesta encara engendra greus dubtes sobre l'analfabetisme complet o parcial del rei—, sinó de la formació històrica referida a les tradicions i la història de les seves terres i de les seves famílies. En el cas de la reivindicació dels drets damunt Navarra es pot pensar que sigui exclusivament producte de la feina d'arxiu del notari que va redactar el document.<sup>32</sup> Així mateix, crec que també en aquest cas hi ha d'haver al darrere si no l'exacte saber genealògic del rei —que parla de *vulgata*..., memòria i que és sabedor de ser el catorzè rei d'Aragó, entrant de ple, doncs, en el passat navarrès—, almenys la seva sensibilitat, que hem d'apreciar també en les significatives manipulacions de la història i de la genealogia.

31. Vegeu Ferran SOLDEVILA, *Pere el Gran. Primera part: L'infant*, facsímil de Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1995, col·l. «Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica», 48/1, p. 467-468 (reedició ampliada de l'original, 1952-1962, a cura de M. Teresa Ferrer i Mallol). Una carta de contingut molt semblant va enviar a l'infant Ferran de Castella i al rei Alfons X el 23 d'agost de 1274 (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 15, f. 97v), i l'1 de setembre també a Felip III, rei de França (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, reg. 23, f. 98r); sobre això últim, vegeu també SOLDEVILA (1995), p. 271 i p. 272, respectivament.

32. Hi ha un document del 24 d'agost de 1274 que mostra com l'infant Pere havia anat a Sant Joan de la Penya a cercar uns documents relatius als drets sobre Navarra i en el qual es fa una llista detallada dels mateixos (SOLDEVILA, ed. facs., 1995, p. 469).



Com ja he explicat, i no em repetiré, és possible que el jove rei hagi rebut aquest tipus d'educació d'història familiar, en línia amb aquella que sembla ser una constant de l'educació aristocràtica, per part dels nobles i cavallers que el van acompanyar al llarg dels primers anys de la seva vida, que fossin templers, el seu oncle avi el comte Sanç o altres membres de la noblesa catalana i aragonesa.<sup>33</sup> Aquesta situació ens pot garantir la seva formació que, juntament amb la ideologia del Casal, sembla que havia fet del rei un bon coneixedor del passat dels seus regnes i algú que hi meditava sovint, fins al punt de trobar en aquesta meditació i en aquest passat causes o significats a la seva acció.

Però, al meu entendre, només aquests elements fins ara examinats no són causa suficient per a explicar les maneres i formes de la consciència del rei ni la seva concreció en un llibre d'història. Segurament tota la seva família havia de tenir una formació semblant, tot i que la seva podia ser més acurada i profunda o més interessada, però ningú abans que ell va escriure una crònica, i només un dels seus successors en va seguir l'exemple: es tracta, evidentment, de Pere III, el qual en molts aspectes el va imitar.<sup>34</sup> Només es pot aportar la parcial excepció d'Alfons I, que hem de veure rere la profunda organització memorial, i burocràtica, representada per la composició del *Liber Feudorum Maior* i de les *Gesta comitum Barchinonensium*.<sup>35</sup>

És, doncs, evident que hem de trobar estímuls i raons bé en la personalitat mateixa del rei, bé en circumstàncies externes que el poden haver empès a posar en escrit en una obra d'història la seva experiència i la seva vida. Perquè escriure un llibre d'història és el resultat d'un acte de reflexió sobre el passat, sobre les tradicions i sobre com el present es correspon i modifica, o compleix, aquestes tradicions. El fet mateix que el rei Jaume I, molt possiblement el 1270,<sup>36</sup> comencés a dictar el *Llibre dels fets* és garantia de la presència d'aquest acte de reflexió històrica, respecte a si mateix i als seus avantpassats. Però, què sabem de com el rei es relacionava amb el passat de la seva doble família, la comtal barcelonina i la reial aragonesa? Sobre què es fonamentava la seva reflexió històrica i dinàstica? És un tema que abans no intencés fer-ho no havia estat mai tractat, i que, ben al contrari, és essencial per a entendre molta de la seva acció política i, sobretot, per a explicar la seva obra com a historiadore. Reprendré algunes de les meves argumentacions.

Cap a final dels anys 1260 assistim a una cadena de fenòmens que em semblen massa lligats entre si per a poder ser del tot casuals. És justament en aquests anys

33. Vegeu CINGOLANI (2007a), p. 62-68.

34. Sobre la consciència històrica i genealògica de Pere III, vegeu CINGOLANI (2007b), p. 205-224.

35. Vegeu la introducció a Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en preparació).

36. Ja no és creïble la vella hipòtesi que veia la composició del *Llibre dels fets* en dos temps. Tal com hem mostrat repetidament Josep M. Pujol i jo mateix, s'ha d'entendre que tot va ser dictat en un únic moment, cap a les acaballes de la vida del rei, i jo he proposat de veure aquest moment en la primavera de 1270.



que a Catalunya revifa la composició de cròniques, bé originals bé en traducció, que havia quedat estancada cap a 1218 amb la penúltima intervenció al text de la redacció primitiva de les *Gesta comitum Barchinonensium*, i que, potser, havia continuat només amb la redacció d'entrades annalístiques que després confluiran en la redacció dels *annals de Ripoll II*.<sup>37</sup>

El 1266 fra Ribera de Perpinyà acabava de traduir al català les obres històriques de Rodrigo Jiménez de Rada, el gran arquebisbe de Toledo mort el 1247. No sabem res d'aquest traductor ni, malauradament, ens ha arribat la seva obra, més enllà del colofó.<sup>38</sup> És massa poc per a poder-nos fer una idea de les característiques del text, de l'eventual dedicatòria i de les finalitats que s'havia proposat el traductor. Així mateix, tot i la seva poc satisfactòria pobresa, podem apreciar la transcendent importància de l'operació per les conseqüències que va suposar. Tot sovint és molt difícil copsar el perquè de la composició d'una crònica, així com entendre les relacions que lliguen un text a d'altres que l'han precedit. La literatura existeix a partir de la tradició, per a seguir-la, innovar-la o rebentar-la, no es dona la possibilitat de l'originalitat absoluta, de la revolució que trenca completament els ponts amb el passat. Quan tenim la il·lusió de trobar-nos, a l'edat mitjana, davant d'una obra, com la *Cançó de Roland*, o d'un autor, com Guillem de Peiteu, que semblen escriure a partir del no-res, només es deu al fet que han desaparegut moltes baules de la cadena que forma la tradició.<sup>39</sup> Les cròniques tot sovint, i encara més en el cas català, presenten aquest aparent aïllament, a vegades perquè s'han perdut els elements connectors de la tradició, altres perquè no els hem sabut veure.

Una crònica no és senzillament un aplec de fets narrats de manera més o menys neutra, fidel, ordenada i en bon estil, o absolutament el contrari. Una crònica és, tot sovint, un acte creatiu. L'exploració del passat, que sigui remotíssim o recent, o el relat del present són sempre el producte d'una visió del món; pot ser un món molt ampli, que abraça la humanitat des de la seva creació, o un món més reduït, l'espai limitat d'un monestir, d'un comtat, d'un regne o d'un llinatge. Tanmateix, gran o petit que sigui aquest món, l'escriptura d'una crònica el defineix, el situa en l'espai i en el temps, li confereix realitat, cos i significat. L'acte de rememoració del passat, ja sigui el de buscar en els llibres i seleccionar-ne la informació o el de recordar un passat recent, encara viu a la memòria oral, i de testimoniar el present sempre genera la

37. Vegeu Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Els annals de la família Rivipullense*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 3 (en preparació).

38. Vegeu Diego CATALÁN i Enrique JÉREZ (2005), «*Rodericus*» romanizado, Madrid, Fundación Ramón Menéndez Pidal, p. 379-426, i Pere QUER (2008), *La Història i Genealogies d'Espanya: Una adaptació catalana medieval de la història hispànica*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, col·l. «Textos i Estudis de Cultura», 137.

39. Per a la *Cançó de Roland* i els seus models historiogràfics, vegeu Stefano Maria CINGOLANI (1993), «Carlomagno e Guglielmo d'Orange. Giovinezza, vecchiaia e morte alle origini della letteratura francese», *Studi Medievali*, núm. 34, p. 341-363.

conformació —la idea— del temps i dels seus actors. El cronista no és un observador neutral; ell, escrivint, recrea el món que l'envolta; a vegades li dóna vida, ja que abans tan sols sobrevivia en el desordre de la memòria personal o dels documents que encara es conserven; altres el redefineix: una família noble o una entitat política no sempre són la mateixa cosa en dues cròniques diferents.

Jaume I compleix aquest acte creador, alhora un acte de memòria com a rememoració i com a vivència, en el moment que dicta el seu *Llibre dels fets*.<sup>40</sup> Hem d'entendre com, què transforma, què existia abans que ell i què entrega a la posteritat; és necessari penetrar en la complexitat d'un acte de memòria múltiple, que actua a diferents nivells i que acaba de perfilar un producte en què el rei, rememorant el seu passat, cerca la veritat i el significat del present, i ho pot fer perquè aquest passat, personal i familiar, ha viscut i actuat a dins seu tot al llarg de la seva vida. L'arquebisbe de Toledo i el seu traductor al català són dues peces clau per a besllumar almenys algunes de les raons i el significat de l'acte de recreació portat a terme pel rei Jaume, bé en l'àmbit d'organització pública del passat col·lectiu, bé com a catalitzador i instrument significatiu de les seves vivències personals.

Rodrigo Jiménez havia estat un dels personatges principals de la història castellana de la primera meitat del segle XIII, havia predicat la croada contra els almohades i havia participat en la victoriosa batalla de Las Navas de Tolosa. Era un d'aquests bisbes guerrers que encara actuaven en aquelles terres de frontera que eren els regnes hispànics, que vivien de i per la guerra, i la ideologia, també religiosa, de la Reconquesta, de la qual Rodrigo era impulsor, els empenyia en els camps de batalla. Rodrigo havia estat un gran admirador de Pere I i havia conegut personalment Jaume I, amb el qual havia pugnat fermament per treure de la província metropolitana de Tarragona la nova seu episcopal de València i integrar-la en la de Toledo.<sup>41</sup> Havia estat un dels artífexs de la potència i de l'expansionisme de la monarquia castellanoleonessa, i maldava per imposar-la damunt les altres monarquies hispàniques. El 1243, després de la conquesta de Còrdova, gairebé a l'apogeu de la potència castellana, escriu la seva obra principal: el *De rebus gestis Hispanie* o *Historia Gothica*, capítol determinant de la llarga tradició historiogràfica, i ideològica, que havia prosperat als regnes d'Astúries, Lleó i, finalment, Castella.

Rodrigo, tot i aplegar materials de diferent procedència —que per la primera part són sant Isidor de Sevilla, Iordanes i Lucas de Tuy—, dóna una visió de conjunt que és nova, i que ideològicament és forta i determinant. Al pròleg de l'obra, en el qual dedica la seva feina a Ferran III el Sant, l'arquebisbe insisteix sobre el paper fonamental de conservar la memòria del passat i en la necessitat de posar-la per escrit, per tal de rescatar-la del possible i inevitable oblit:

40. Reprend alguns conceptes de RUIZ DOMÈNEC (1984).

41. RODRIGO JIMÉNEZ DE RADA (1987), *Historia de rebus Hispanie sive Historia gothica*, edició i estudi a cura de Juan Fernández Valverde, Turnholt, Brepols, col·l. «Corpus Christianorum. Conti-

gesta etiam principum, quorum aliquos ignauia fecit uiles, alios sapiencia, strenuitas, largitas et iusticia futuris seculis comendauit, ut quanta sit differentia utrorumque exitu comprobetur, et discant posterius bonorum exemplis inniti et malorum semitis declinare.

El fet principal, des del punt de vista historiogràfic, és que no es narra la història d'un rei, d'una dinastia o d'un regne, sinó la història d'una terra, la Hispània, i dels seus pobladors:

Cum igitur Hispaniarum successus uariorum principum cruentis cladibus iteratus et linguam mutauerunt et originem sue gentis pluribus intercepta dominiis sit oblia, iam fere gens et origo incolarum Hispanie ignoratur.

La història de Rodrigo és la història d'una terra i de les gentes que la poblaren; és, doncs, i amb una perspectiva procastellana molt forta, la història d'una unitat i de la monarquia que és hereva d'aquesta unitat i que, per això mateix, pretén la primàcia tant política com eclesiàstica sobre les posteriors fragmentacions d'aquella unitat. Rodrigo crea, doncs —en part recuperant-la d'un passat a vegades llunyà, en part inventant-la—, una idea d'Espanya, i el paper que en la concepció i realitat d'aquesta terra té la monarquia castellanolleonesa, decididament nova i absolutament transcendental per a la història futura de la Península.

Rodrigo recupera la vella idea, geogràfica i no pas ètnica, de sant Isidor de Sevilla de la terra *Hispania* com a pàtria comuna de tots els seus habitants. L'enriqueix buscant l'origen dels seus pobladors en els temps postdiluvians, quan els fills de Noè, i llurs fills, s'escamparen pel món i el poblaren. Proclama la unitat hispànica, malgrat els diferents pobles que la van ocupar, fins arribar als gots, hereus d'aquesta llarga tradició i, finalment, cristians. L'ocupació de la Península per part dels àrabs, a causa dels pecats de molts dels seus habitants, com a càstig diví, no treu el dret que tenen els monarques asturians de reconquerir la terra i reconduir-la a l'originària unitat. Ells, els reis d'Astúries, i després els de Lleó i de Castella, són els legítims, i únics, descendents dels gots, els reis de la Hispània unida. Els accidents d'aquells remots temps turmentats van causar que altres unitats polítiques prenguessin part en aquest procés, que altres regnes es fessin independents i reconquerissin llurs territoris. Rodrigo narra breument, també, la història dels reis de Portugal, de Navarra i d'Aragó —que inclou la dels comtes de Barcelona des del moment de la unió de les dues corones, ja que abans, des de la perspectiva castellana, els comtes de Barcelona eren francs (llibre V, cap. XXI-XXVI, a llibre VI, cap. V). La seva voluntat de

nuatio Mediaevalis», 72, en què el rei Pere I és vivament elogiat juntament amb els seus barons: «Aderat in urbe regia cum nobili rege magnatum suorum generosa societas nobilitate, strenuitate et multitudine aprobanda, quos sic et morum elegancia et curialitatis prerogatiua et strenuitas supereminentia uenustauerat, ut etiam in oculis hostium non solum terribies, uerum digni honoribus apparuerunt» (VIII, III).

completesa el duu a fer un tractament d'aquestes fragmentacions de la unitat, però, la manera com ho fa, breu i en forma d'*excursus*, mostra clarament que, per ell, són de secundària importància respecte als monarques castellans. I també, però no ho expressa, que els altres reis peninsulars han de reconèixer aquesta superioritat, i que seria històricament necessari que es reunissin a la deu principal.

No sabem del cert que el rei Jaume I llegís la traducció de fra Ribera ni que la commissionés o que en fos el dedicatori. Tanmateix, la tipologia de les traduccions dels segles XIII i XIV, sobretot de les obres històriques, i la influència exercida per la crònica de Rodrigo —directament, mitjançant la traducció o a través d'una reducció/remodelació anomenada *Status Yspanie*, acabada el 1268—<sup>42</sup> em deixa estar prou segur que, tot i que l'obra potser no fos originàriament destinada al rei, aquest l'havia llegida. La crònica de Rodrigo havia tingut una extraordinària difusió, i s'havia erigit d'immediat, a terres castellanques, en el nou model d'escriptura a partir del qual s'havien d'estructurar les noves cròniques, tal com mostren l'obra historiogràfica sortida dels tallers d'Alfons X el Savi i les traduccions. Jaume n'havia de saber alguna cosa, però la seva cultura no li permetia d'accedir directament al culte text llatí de l'arquebisbe. Per això en necessitava la traducció. Podria haver-la tinguda entre mans cap a l'estiu d'aquell 1266, mentre era a Barcelona, o a l'octubre, mentre era a Perpinyà. La lectura no li havia d'haver agradat.

Aquell estiu-tardor de 1266, Jaume I s'havia de considerar el rei més important d'Espanya. Moltes coses havien canviat, respecte a com eren en temps dels seus avantpassats. En primer lloc, el significat mateix del concepte d'Espanya i la col·locació dels comtes de Barcelona en l'espai geogràfic i polític, que significa, també, en la història. Fins no feia gaire, anar a Espanya o a les parts d'Espanya volia dir entrar en territoris dominats pels sarraïns. Ara, amb la radical reducció d'al-Àndalus i l'enconyiment de les seves fronteres, Espanya ja era la part de la Península de religió cristiana, reconquerida a l'Islam. D'altra banda, la unió amb el Regne d'Aragó, l'abandonament gairebé complet de les mires expansionistes al sud de França i la conquesta d'amplis dominis que havien fet penetrar els territoris dels reis de la Corona d'Aragó en profunditat en els dominis musulmans, portant molt al sud les fronteres de la Corona, havien tret els comtes de Barcelona d'una imatge del passat encara lligada a la França carolíngia —i d'això s'havia adonat també Rodrigo Jiménez— per fer-los entrar de ple en la realitat, imaginada, d'Espanya, tal com aquesta realitat s'estava construint en aquells anys. A més, la firma del Tractat de Corbeil el 1258, finalment alliberava els comtats catalans del vincle teòric, però històric, amb el Regne de França. És també possible que el llarg procés que portà a la definició i firma del tractat, amb la necessària investigació documental que comportà, hagués despertat la curiositat del rei de conèixer amb més exactitud el passat de la seva família.

42. Vegeu QUER (2008).

Ara, la Corona d'Aragó formava part d'Espanya, i Jaume se'n sentia com el monarca més important i respectat.<sup>43</sup> Acabava de conquerir Múrcia, on entrava el 2 de febrer de 1266. Ho havia fet per ajudar el seu gendre, Alfons X, que havia de fer front a una invasió dels marínides del Marroc en ajuda del rei nassarita de Granada. Segons el Tractat d'Almïra, del 26 de març de 1244, el Regne de Múrcia formava part de la conquesta de Castella. I Jaume, amb un gest de respecte per la legalitat, molt criticat pels seus súbdits, i de magnànima potència, un cop acabada la conquesta, entregà el regne a Alfons.<sup>44</sup> El rei castellà, casat amb una filla de Jaume I, que es deia Violant com la mare, considerava el rei aragonès com si fos el seu pare, ens diu el mateix Jaume, en respectava la saviesa i l'ancianitat i, tot i les nombroses tensions existents, n'acceptava la primacia moral. I la crònica de Rodrigo no es corresponia gens ni amb la imatge que el rei Jaume tenia de si mateix, ni amb la que la història, sense tant de personalisme, declarava en aquell moment. En poques línies eren narrades les conquestes de Borriana, per error situada abans de l'empresa balear, de Mallorca i de València. En uns breus i esquemàtics apartats, tota la seva vida i obra eren resumides com a capítol final de l'*excursus* dedicat a les altres monarquies hispàniques.

La insatisfacció, que sospito, del rei havia de revitalitzar l'adormida tradició historiogràfica en terres catalanes. El rei Jaume potser no coneixia l'existència de la redacció primitiva de les *Gesta comitum*, però sí que havia de ser coneixedor del paper de mausoleu i guardià de les memòries comtals, les poques que quedaven o s'havia sentit la necessitat de preservar, que havia tingut el monestir de Ripoll.<sup>45</sup> La cadena de raonables hipòtesis em porta a pensar que el rei, punyit, ofès, insatisfet o simplement encuriós per això que havia llegit a la traducció de la crònica de Rodrigo, va demanar informació més detallada a Ripoll, fins i tot, potser, va sol·licitar un còpia de la història dels seus comtats i de la seva família. Les coincidències són massa sospitoses per a creure que fos només una casualitat que, el 1268-1269 arribés a Barcelona una còpia de les *Gesta comitum*, que aquestes es traduïssin al català i se'n distribuïssin exemplars per les diferents oficines de la Cancelleria Reial i aquella del Consell de Cent, per a no veure-hi la directa intervenció del monarca.<sup>46</sup>

43. Vegeu, per exemple, l'afirmació, parlant de Guillem Ramon de Moncada, que «rey d'Espanya no ha tan honrat vassall, com vós havets d'ell» (cap. 33), o la seva declaració al moment d'abandonar el Concili de Lió: «Barons, anar-nos-en podem, que hui és honrada tota Espanya» (cap. 535).

44. Vegeu Josep-Dauid GARRIDO I VALLS (1997), *Jaume I i el Regne de Múrcia*, Barcelona, Rafael Dalmau, i per a una interpretació diferent de la tradicional, CINGOLANI (2007a), p. 317-334.

45. Sobre les característiques i l'abast d'aquest paper, vegeu Stefano Maria CINGOLANI, «Estratègies de legitimació de poder comtal: l'abat Oliba, Ramon Berenguer I, la Seu de Barcelona i les *Gesta comitum Barchinonensium*», *Acta Mediaevalia*, núm. 29 (en preparació).

46. A més, com he mostrat, el traductor/adaptador responsable del *Status Yspanie* arriba a conèixer les *Gesta comitum*, molt possiblement l'exemplar llatí de la segona redacció, arribat a Barcelona per a ser traduït, i la seva obra influeix damunt la versió catalana de les *Gestes dels Comtes de Barcelona*; a més, entre 1268 i 1277, es fa una versió al català del *Status Yspanie*, les *Cròniques d'Espanya*, que influeix profundament damunt el *Libre dels reis* (pel que fa a l'edició, vegeu QUER (2008); per a les relacions entre els textos, vegeu CINGOLANI (2008a), p. 23-28 i p. 52-54, i CINGOLANI (2008b), p. 44 i notes al text).

Jaume, però, no havia de saber res de com era la crònica original, si és que en sabia l'existència. Ironia de la sort: el monjo encarregat d'enllestir una còpia del text, i evidentment de posar-ho al dia, no tenia materials de primera mà, així que, per acabar el text, amb les presses que havia de pressuposar l'ordre reial, aquest monjo no va tenir més remei que recórrer justament a Rodrigo Jiménez. El va copiar, gairebé mot a mot, al final del text antic de les *Gesta comitum*, les va reordenar en sentit cronològic, hi va afegir el relat dels reis d'Aragó abans de la unió amb Catalunya, sempre extractant de l'obra de Rodrigo, hi va aportar alguns canvis menors i les va enviar a Barcelona. Podem imaginar, sense gaire esforç, la reacció del rei, també si no va tenir prou memòria textual com per a reconèixer el préstec de l'obra de l'arquebisbe.

La traducció havia quedat magnífica, era el primer text en una prosa catalana digna d'aquest nom, i tindrà considerable influència posterior. A més, era la versió oficial de la història de la família i del comtat de Barcelona, un punt de referència obligat, també des d'un punt de vista cronològic. Així que el rei, com he dit, en féu fer còpies que havien de ser destinades a les diferents oficines de la seva administració, tant la ciutadana del Consell de Cent, com la Cancelleria Reial.<sup>47</sup> Però no era la seva història. Era igual d'insatisfactòria que la que havia llegit a l'obra de l'arquebisbe de Toledo, tot i que aquí la importància de la sang, l'antiguitat i la continuïtat del llinatge obtenia el seu just relleu, demostrava a bastament la legitimitat del govern que regia des de feia generacions la seva família. Però no explicava de cap de les maneres els perquè de la seva legitimitat, els com del que havia obtingut. Tampoc es corresponia gaire a les seves idees respecte al significat d'aquesta tradició, i titulació, familiar. Era com un document legitimador d'un poder al qual faltaven els motius reals, humans i personals; un document que declarava l'ancianitat, però no ressaltava allò que creia veritablement important ni motivava la novetat. Jaume no se sentia, principalment, l'últim d'una gloriosa nissaga, sinó el primer, i no estava disposat només a tenir aquest paper secundari de fidelitat a la tradició, perquè sentia que l'havia reinventada.

El xoc entre les seves vivències, la memòria de si mateix subjectiva que havia anat cultivant al llarg de la seva vida i la imatge externa, oficial, que rebia d'aquests, textos, havia, doncs, de ser insuportable. No s'hi podia reconèixer: ni el Jaume del qual parlaven Rodrigo i les *Gesta comitum* era el mateix que ell coneixia, ni era la mateixa la història que narraven, els fets que s'hi explicaven —tan resumits, descarnats fins al punt de perdre qualsevol valor— no tenien el mateix significat. Eren útils per a arribar al present resseguint una gloriosa cadena, però no servien de res, al seu entendre, per tal d'explicar-lo. Evidentment, ho havia de fer ell. Feia molts anys que pensava en si mateix, en la història i en la tradició familiar, potser, en algun moment, ja havia pensat que això ho havia d'escriure, algun dia. Aquestes lectures li van donar l'impuls final, li van mostrar la necessitat que encara no havia sentit com a pu-

47. Per a tots aquests aspectes, vegeu CINGOLANI (2008a), p. 23-28.

nyent, el van obligar a rememorar tota la seva història i les seves vivències, a racionalitzar-les del tot per tal de ser entregades al pergamí, i al futur.

El rei escriu: «per tal que els hòmens coneguessen e sabessen, quan hauríem passada aquesta vida mortal, ço que nós hauríem feit ajudant-nos lo Senyor poderós, en qui és vera trinitat, lleixam aquest llibre per memòria» (cap. 1). Amb aquesta frase, sòbriament i concisa, el rei expressa el perquè de la seva disconformitat amb les cròniques que havia llegit, i, doncs, respecte de la imatge del passat tal com li havia arribat. La potència, gairebé prepotència, d'una personalitat extremament forta —i, al mateix temps, a la recerca continuada de confirmacions— que es veu com el subjecte de la història, que s'obliga a un acte de rememoració per tal d'explicar el present tal com és, com el veu, i la diferència que hi ha entre la seva imatge i la transmesa pels altres historiadors. En un recorregut al revés en el passat, que de poc excedirà la seva mateixa vida, per a reviuire els motius del seu ésser, per a interpretar-se. La insatisfacció va engendrar la necessitat de l'anàlisi, relligar els múltiples fils de la seva existència cercant-li la coherència, els motius i els perquè. I l'ajuda de Déu havia estat fonamental.

No dubto de la fe del rei ni del seu profund sentiment religiós, però no hem de tornar a cometre l'error de mesurar els seus comportaments i sentiments segons els barems d'una moral catòlica i burgesa contemporània. Davant de molts comentaris, també prou recents, no és debades recordar que el rei Jaume I és un aristòcrata del segle XIII, el seu món és diferent del nostre —i ho és també respecte al de l'Església del seu temps—, diversos són els principis que el mouen, del tot altra la seva relació amb Déu. En aquesta afirmació seva, no hi ha humil pietat d'algú intensament cristià que veu en la insondable voluntat divina la causa de tot esdeveniment. Al contrari, hi ha l'orgull radicalment humà i profundament aristocràtic de qui reconeix la seva superioritat. La constant ajuda divina no n'és causa, sinó conseqüència; és la prova fefaent de la seva superioritat. Per un noble, rei d'antiga sang, la protecció divina només demostra el seu dret a ser on és i haver acomplert això que ha fet. En segon lloc, és el recurs de la raó per a trobar un fil conductor a les seves accions, quan aquestes no poden ser expressades en termes polítics de causes i efectes.

E ja fos açò que el començament de la nostra naixença fos bo, en les obres nostres havia mester mellorament [...]. Jesucrist [...] sabia que la nostra vida s'allongaria tant, que faríem ajustament de bones obres [...] no volc que nós preséssim honta ne dan que vergonya en poguéssim haver en cort ne en altre lloc; no volc encara que moríssem tro açò haguéssim complit.

El rei és un predestinat, i ho són només els herois. La síntesi extrema operada per la memòria al pròleg del *Llibre dels fets* el porta a exagerar i distorsionar els fets justament per expressar aquest seu sentiment, que li havia crescut a dintre al llarg dels anys, i del qual s'havia anat convenent a poc a poc: ell era un heroi, un nou fundador. I tornar enrere en la seva vida servia per a racionalitzar el perquè, i il·lustrar (en un acte de radical recreació) els meandres a través dels quals s'havia



descabdellat la seva vida i s'havia anat formant la història, que ara, gràcies al seu llibre, adquiriria un significat i una explicació per al futur.

Però el rei no és només una persona —és banal dir-ho, tanmateix no ens n'hem d'oblidar— ni només una baula en una cadena de transmissió familiar del poder; és un moment significatiu de concreció de la història. Per això el seu llibre no és senzillament una autobiografia, ni podia estar satisfet amb actualitzar, ni que sigui amb més amplitud, les *Gesta comitum*, perquè en el seu pensament la història ha pres una nova direcció, de la qual ell és l'expressió. L'acte de rememoració de la seva vida no és, doncs, només un acte de memòria personal, sinó també de memòria política i historiogràfica. I se li ha de trobar un moment on fer-la començar, un punt d'inici que expressi el significat personal de la seva existència i el moment públic de la nova realitat històrica.

Aquesta distinció entre els diferents nivells de la reflexió memorial del rei són, en bona mesura, una racionalització meua, una manera útil de tractar-la per tal d'entendre'n els components i matisos, però de cap de les maneres actuava així en la ment del rei. Per ell no hi ha distinció conceptual entre l'íntim i personal, i el públic i polític. Són només dues facetes del mateix acte de pensament i de rememoració del passat, dos aspectes de la seva mateixa persona.

El *Llibre dels fets* intervé com a moment fonamental en la redeterminació dels models historiogràfics, així doncs, en l'expressió de l'existència i configuració dels seus regnes a través d'un mite creador, i en la reflexió i sentiment, del rei respecte al seu ésser aristòcrata. És a dir, que defineix el seu pensament pel que fa a la dicotomia entre sang i rang, entre antic llinatge comtal i recent dignitat reial, que ja havia expressat la historiografia precedent a l'obra del rei, i seguirà expressant la posterior. El seu punt de vista, entre raons polítiques i íntimes, té aspectes de contacte, com d'oposició, amb allò expressat per les cròniques que havia llegit i amb allò que li havia transmès la tradició del seu Casal. No debades el llibre comença amb Alfons I, el seu avi.

Els darrers anys de la seva vida, el rei Jaume s'havia aproximat molt al seu avi, a qui no havia conegut mai personalment. Als primers capítols del *Llibre dels fets* en parla amb això que en podríem dir *afecte* i amb respecte. Tant s'hi havia aproximat, que la seva última voluntat havia estat ser enterrat al seu costat, a Poblet. Però, en senyal de deferència, després del sepulcre d'Alfons I, perquè aquest es veiés primer:

In primis autem eligimus sepultura corporis in monasterio Sancte Marie Populeti, et ibi nostrum corpus sepelire mandamus iuxta monumentum illustris Ildefonsi felicitis recordationis avi nostri, subsequenter, scilicet, post ipsum monumentum volumus enim quod eius monumentum sit prius.<sup>48</sup>

48. Antoni UDINA i ABELLÓ (2001), *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó: De Guifré Borrell a Joan II*, Barcelona, Fundació Noguera, doc. 21.



En aquestes paraules i en aquest gest, es concretava una reflexió personal —el seu lloc en la família, la recerca de models, més que d'afectes— i una de política —la significació de la corona reial i comtal, que havia representat i significat alguna cosa per ell, el rei que havia arribat a ser. La importància política i memorial del seu avi és simbòlicament assenyalada amb el fet que el seu sepulcre havia de ser el primer d'una sèrie, el primer a ser vist. Tanmateix, el pensament sobre Alfons I, el seu sentit per la història del Casal, el seu paper en la seva consciència d'aristòcrata i rei, havia de venir ja de lluny. Alfons era el primer comte de Barcelona també rei d'Aragó; ell representava un nou principi en la història del seu llinatge i dels seus dominis. Aparentment, no circulaven ni històries ni llegendes sobre ell, potser no sabia gaire cosa més que les elogioses paraules que li havien dedicat les *Gesta comitum*. Tanmateix, és possible que la idea de Jaume I sobre la importància de l'avi es fonamentés en quelcom més.

El jove Jaume no havia rebut l'educació dinàstica convenient a l'hereu d'un reialme, gairebé acabat de néixer havia estat entregat a Simó de Montfort; havia tornat a la seva terra gairebé un any després de la mort del seu pare per ser lliurat a les cures del mestre dels Templers, Guillem de Montredon. Algú, tanmateix, li degué haver mostrat i explicat la dignitat i la història, ni que sigui de manera sumària, del seu rang, els seus drets i els seus deures. Em sembla raonable que en algun moment un canceller li ensenyés el *Liber Feudorum Maior*. La seva idea de fons era la mateixa que regia les *Gesta comitum*, la demostració dels drets i de la legitimitat a governar, una història del llinatge, de la progressiva construcció del seu poder a través dels documents i no de les genealogies.<sup>49</sup> Però, per a un adolescent —tal com podia ser Jaume quan imagino que li van ensenyar— aquest llibre era més impressionant, des del punt de vista de la consciència i l'imaginari del poder, que qualsevol història, o relat oral, que li pugui haver explicat les gestes dels seus avantpassats. El còdex és ple d'il·lustracions en què apareixen comtes, i el rei Alfons, presidint corts o rebent l'homenatge d'algun vassall. Tota una sèrie d'icones de les quals sobresurt de manera visual i poderosa la superioritat del governant, i del rei, en tant que final receptor de tants béns i tantes possessions. Alfons I, el seu avi, era, amb tota la força del dret i de les imatges, el final d'un procés i el principi d'un altre; representava el canvi d'estatus: era rei.

El 6 de maig de 1232, el rei Jaume redacta el seu primer testament, en la profunda satisfacció posterior a la conquesta de Mallorca, en la consciència que feia molt que cap membre del seu llinatge havia dut a terme cap conquesta de relleu, ja que les últimes conquestes importants es devien al besavi, el comte Ramon Beren-

49. Per a les relacions entre *Liber Feudorum* i *Gesta comitum*, vegeu Stefano M. CINGOLANI (ed.), *Gesta comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*, València, Publicacions de la Universitat de València, col·l. «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», 4 (en premsa).

guer IV, príncep d'Aragó, que el 1148 havia pres Tortosa i l'any següent, Fraga i Lleida, mentre menys impressionants per a l'imaginari havien de ser l'ocupació de l'Extremadura aragonesa per part d'Alfons I, amb la fundació de Terol, o la conquesta dels castells d'Ademuç i Castellfabib per part del seu pare l'estiu de 1210. En aquest testament hi ha unes condicions a la successió que no tornarem a trobar als altres. El rei declara hereu universal Alfons, fill seu i d'Elionor de Castella; si aquest moria, el segon en la línia successòria seria el cosí segon, i company dels anys de Montsó, Ramon Berenguer V, comte de Provença, fill del germà petit del seu pare, Alfons II de Provença; com a últim de la línia hi ha el seu oncle, el germà menor del seu pare, Ferran, abat de Montaragó. Després de moltes rebel·lions, i possibles temptatives d'aconseguir el tron del jove i semiindefens rei, Ferran havia esdevingut un dels fidels membres del consell reial. En cas de morir també Ferran, i sense fills, escriu el rei que el tron ha d'anar a «qui de genere regali Aragonum proximior sit eidem».<sup>50</sup>

No és una clàusula purament tècnica i sense un profund significat respecte a la idea del poder que tenia el rei. En primer lloc, perquè exclou almenys un membre de la seva família, i un dels que més l'havia ajudat i assistit en la conquesta de Mallorca: Nuno Sanç, comte de Rosselló. Què li impedia a Nuno Sanç de formar part, ni que sigui en últim lloc, de la línia de successió al tron? Jo diria una cosa fonamental, ja que no compleix amb la condició posada per Jaume: no té, a les venes, la sang reial d'Aragó, ja que només és descendent d'un comte, Ramon Berenguer IV. Sembla com si només la sang materna, la de Peronella, hereva d'Aragó, no comptés prou si no era rei també el pare. La importància determinant de la *porfirogenesi*.<sup>51</sup> Qui serien, doncs, aquests membres de l'estirp reial d'Aragó? No sé si Jaume pensava en algun nom en concret, però, diria, que només podia ser el rei de Navarra, Sanç VII el Fort, que moriria dos anys després sense fills legítims. Amb aquest, l'any abans, el 4 d'abril de 1231, Jaume I havia firmat a Tudela un pacte d'afillament, que establia que, en cas de morir sense fills, l'un rei succeiria en els dominis de l'altre.<sup>52</sup> El pacte fou sense conseqüències, ja que a la mort de Sanç el tron de Navarra passà al seu nebot

50. Vegeu UDINA I ABELLÓ (2001), doc. 19.

51. Vegeu, per exemple, què escriu el papa Innocenci III a Pere I per a convèncer-lo del casament de la seva germana Constança amb Frederic II de Sicília: «titulum regis habens ex utero matris sue. Non claudicat generis sui nobilitas, sed utroque pede firmiter subnixa procedens, descendentem a proienie in proieniem sui sanguinis magnitudinem per virtutem amplificat maiestatem, filius quidem et nepos imperatorum, patris non solummodo, sed et avi; de matre proditus est augusta, que nimirum et ipsa regina Sicilie, regis aliquando soror fuit, regis amita, regis nata, et preterea neptis eius, qui gloriosius opere rex quam nomine, de duobus diversis et adversis Augustis et Venetis aliisque gentibus una die refertur in diversis mundi partibus mari et arida magnifice triumphasse. Horum quidem natalium tue germane sponsus claritate conspicuus» (Martín ALVIRA CABRER (ed.), *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196-1213): Documentos, testimonios y memoria histórica*, doc. 751, 2 v. (en preparació)).

52. Ambrosio HUICI MIRANDA (†) i M. Desamparados CABANES PECOURT (1976), *Documentos de Jaime I de Aragón (1216-1236)*, València, Saragossa, Anubar, col·l. «Textos Medievales», doc. 147.

Teobald, comte de Xampanya (però recordarà aquest pacte als navarresos el 1274, com ja s'ha vist). Ja en precedència, el 4 de juny de 1209, Pere I havia firmat un pacte semblant, en el qual declarava als seus germans i Sanç VII hereus al Regne d'Aragó, sense ni esmentar Jaume, que tot just tenia poc més d'un any.<sup>53</sup>

Aquests pactes entre Navarra i Aragó, i la clàusula del testament de Jaume I, són només el producte d'una solidaritat geogràfica —els Pirineus— i política —fer front a l'expansionisme i la força de la Corona de Castella— o hi hem de veure el resultat de la mentalitat feudal? Era encara viva, tant en Pere I com en Jaume I, la consciència dels estrictes lligams familiars que havien unit els regnes d'Aragó i de Navarra, les cases reials dels quals descendien, per diferents camins, amb divisions i reunions, de Sanç III el Gran, rei de Navarra a primers del segle xi?

En fi, una i altra vegada, gestos, paraules i escriptura es veuen profundament afectats per una reflexió històrica i genealògica d'origen remot i que sempre més ha anat agafant força i importància al regnat del rei Jaume I i, que és més determinant, a la mateixa personalitat del rei. Rere el procés de composició del *Llibre dels fets* no hi ha solament la voluntat de narrar la seva vida exemplar i que el rei interpreta com un moment determinant en la història de la Corona d'Aragó, sinó que aquesta importància i el fet mateix de veure's, per part del rei, actor protagonista d'un procés d'evolució històrica només es poden explicar amb la presència d'una continuada i arrelada reflexió de tipus genealògic i històric, per la qual ell és hereu de tradicions familiars a les quals dona nova força i noves característiques.

53. Vegeu Martín ALVIRA CABRER (ed.), *Pedro el Católico, Rey de Aragón y Conde de Barcelona (1196-1213): Documentos, testimonios y memoria histórica*, doc. 899, 2 v. (en preparació). L'editor suggereix que s'ha de datar el 1208.